GELEEFD GELOOF

Het geloofsleven van boeren
en burgers in Friesland en
de Ommelanden van Groningen
1200 | 1580

redactie
Anneke B. Mulder-Bakker | Rolf H. Bremmer Jr

WALBURGPERS

Deze uitgave is tot stand gekomen mede dankzij welkome bijdragen van

- De Gijselaar-Hintzenfonds
- Stichting Nicolaas Muleriusfonds
- Stichting Oude Groninger Kerken
- Stichting Professor van Winter Fonds
- Stichting Herbert Duintjer Fonds
- Tresoar, Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum
- en een anonieme mecenas.

Afbeelding omslag Pieter Aertsen, *De terugkeer van een Sint-Antoniusbedevaart*, circa 1550.
© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.
Foto : J. Geleyns – Art Photography

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Ontwerp/opmaak binnenwerk Frederike Bouten, Utrecht

© 2021, Anneke B. Mulder-Bakker en Rolf H. Bremmer Jr
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2021 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462496552
e-ISBN 9789462496569
NUR 684

INHOUD

WOORD VOORAF 6

Anneke B. Mulder-Bakker | Rolf H. Bremmer Jr
1 HET NOORDERLAND IN DE MIDDELEEUWEN 8
Samenleving en religieuze cultuur

Rolf H. Bremmer Jr
FEEST IN BOLSWARD! 24

Rolf H. Bremmer Jr
2 TUSSEN HEL EN HEMEL 30
Geloof in het laatmiddeleeuwse Friese rechtsleven

Rolf H. Bremmer Jr
KALENDERPOËZIE 40

Sible de Blaauw
3 NABIJ, IN EN ROND DE KERK 50
Het godshuis en zijn gebruikers

Renée Nip
➤ LEVENDEN HERDENKEN DODEN IN EN OM GRONINGEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN 76

Kees Kuiken
➤ EEN VOORBEELD VAN HERDENKEN IN DE PRAKTIJK: DE KERK VAN HOMMERTS 80

Bert Looper | Catrien Santing | Arie van Steensel
4 RELIGIEUZE VERENIGINGEN 82
Zorgen voor de naasten

WALBURGPERS

Anneke B. Mulder-Bakker
5 HEILIGEN EN RELIEKEN 100
Geloofspraktijk van boeren en burgers

Marlies Stoter
'WONDER ENDE WAER IN RINSUMAGEEST', EEN RELIEKDOOSJE UIT DE ZEVENTIENDE EEUW 109

Anneke B. Mulder-Bakker
DE ARM VAN JOHANNES DE DOPER IN DE MARTINIKERK VAN GRONINGEN 115

Anneke B. Mulder-Bakker | Lianne van Beek
6 MARIA, ONZE LIEVE VROUW 118
Hemelkoningin en Redder in Alle Nood

Anneke B. Mulder-Bakker
HET HELLUMSE PAASSPEL: DE DRIE MARIA'S BIJ HET GRAF 123

Anneke B. Mulder-Bakker | Martha Kist | Marlies Stoter
7 GELOVEN IN DE PRAKTIJK 133
Daadkrachtige vrouwen en mannen

Anneke B. Mulder-Bakker
HET HEILIG AANSCHIJN VAN ONZE HEER JEZUS CHRISTUS IN WOORD EN BEELD 140

Kathryn M. Rudy
8 GETIJDENBOEKEN 150
Schrijfsters en tekenaressen

Susanne de Jong
9 LEESCULTUUR 160
Boekenbezit en geloofspraktijk in huiselijke kring

Susanne de Jong
DE TIEN GEBODEN 179

Susanne de Jong
EEN ALLEDAAGSE LEESINSTRUCTIE 180

Kathryn M. Rudy
10 GETIJDENBOEKEN 184
Gebruik in huiskamers en kloosters

Elvira Ambrosius
11 IN KLEI GEBAKKEN 200
Vroomheid in heiligenbeeldjes

Elvira Ambrosius
'NU WIEGHEN, NU WIEGHEN WIJ' 212

Jos Koldeweij
12 VROME REIZEN VANUIT LAATMIDDELEEUWS GRONINGEN EN FRIESLAND 216
Pelgrimstekens en bedevaartampullen

Jos Koldeweij
MIDDELEEUWSE BEDEVAARTPLAATSEN 235

Rolf H. Bremmer Jr | Anneke B. Mulder-Bakker
13 NAWOORD 238
En de Reformatie dan?

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 243
LIJST VAN AUTEURS 245

WALBURGPERS

WOORD VOORAF

Bezoekers aan Groningen en Friesland staan steeds weer verbaasd over de grote rijkdom aan middeleeuwse kerken die, opgetrokken uit rood en geel baksteen, het weidse landschap sieren. Zo veel en zo dicht op elkaar, maar tegelijk ook zo sober en zo nuchter … . Wat voor mensen waren dat eigenlijk die deze bonte verscheidenheid aan kerken creëerden? Wat bewoog hen tot deze bouwijver?

Dit boek gaat op zoek naar vormen waarin gewone middeleeuwers – leken vooral – in Frisia hun christelijk geloof beleefden. De auteurs beschrijven en bestuderen hoe middeleeuwers hun devotie vorm gaven, omgingen met het godshuis in hun gemeenschap, hun heiligen vereerden en oeroude, mondeling overgeleverde rechtsgewoonten inpasten in een christelijke levensvisie. Ook komen enkele vooraanstaande en daadkrachtige vrouwen en mannen zelf in de schijnwerpers. Veel laten zij niet los over hun persoonlijke geloofsleven en hun innerlijke spiritualiteit, maar in hun daden en voorgeleefde vroomheid bieden zij wel het kader waarin religieuze gebruiksvoorwerpen hebben gefunctioneerd (hoofdstuk 1-7). Die devotionalia verbeelden de godsdienstige cultuur in een veelheid van vormen: kleine heiligenbeeldjes, handpoppetjes bijna, pelgrimsinsignes, reliekdoosjes, maar ook prachtig geïllumineerde getijdenboeken en gebedsteksten met daarop vingerafdrukken en sporen van tranen (hoofdstuk 8-12).

Met elkaar maken de auteurs duidelijk dat de laatmiddeleeuwse maatschappij is als een geweven tapijt, een wollen weefsel van schering en inslag. Elke samenleving heeft scheringdraden nodig van wetten en instituties – waar veel onderzoekers zich op richten – maar ook de verbindende inslag van conventies en tradities, eeuwenoude gewoontes en geleefd geloof – waarnaar wij in dit boek op zoek zijn. Die inslagdraden geven kleur aan het weefsel en bepalen het patroon van de samenleving – niet vastgelegd in geschreven wetten of de subtiele theologie, maar voorgeleefd in de wisselende praktijk van alledag. Zeker in de middeleeuwse samenleving van de Friese landen, waar geen overheidsgezag van graven of hertogen domineerde en waar de bisschoppen ver weg woonden, weefden boeren en burgers de gemeenschap tezamen in een religieuze cultuur die volop de moeite waard is om nader te onderzoeken.

WALBURGPERS

De oorsprong van dit boek ligt in onderzoek van Anneke Mulder-Bakker naar kluizenaars en kluizenaressen, naar religieus levende vrouwen in hun eigen huis en de religieuze cultuur van lekengelovigen, zowel in als buiten de Friese landen. Die ervaring wordt toegepast op de vrouwen en mannen in het land van de bakstenen kerken. Het boek bouwt ook verder op studies van Rolf Bremmer naar de kerstening en verschriftelijking van de Friese taal en van het Friese recht. Samen hebben wij tweeën deze bundel studies opgezet door een aantal specialisten uit te dagen buiten hun gebruikelijke boekje te gaan. Marlies Stoter, conservator van het Fries Museum, hebben we gevraagd een inventarisatie van de volslagen onbekende heiligenbeeldjes in noordelijke musea en depots te begeleiden. In Anja van Leusden vonden wij een uitgever bij WalburgPers, die haar uitgeverskwaliteiten combineert met haar expertise als mediëvist. We danken Bert Looper en Tresoar (Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum) voor de geboden organisatorische en financiële steun bij de totstandkoming van het boek. Enkele fondsen en een anonieme mecenas maakten het ons mogelijk om het boek ruim van mooie kleurenfoto's te voorzien. Jeroen Benders las kritisch mee als bureauredacteur. Martin Hillenga was zeer behulpzaam bij het vergaren van het beeldmateriaal, terwijl Josse Pietersma de beeldredactie verzorgde. Zie hier het resultaat.

Anneke B. Mulder-Bakker | Rolf H. Bremmer Jr

Een gedetailleerde kaart van de Friese landen tussen het Vlie en de Eemsmonding, ontworpen door de geleerde Friese monnik-priester Sibrandus Leo (circa 1525-1588) en vanaf 1579 door Abraham Ortelius opgenomen in diens beroemde atlas *Theatrum orbis terrarum* (Antwerpen).

WALBURGPERS

Anneke B. Mulder-Bakker | Rolf H. Bremmer Jr

HET NOORDERLAND IN DE MIDDELEEUWEN

Samenleving en religieuze cultuur

Hoe God in het hoge Noorden kwam is in nevelen gehuld. Wat dat betreft zijn Gods wegen nauwelijks naspeurbaar. Wat we erover weten, ontlenen we vooral aan heiligenlevens, verhalen over de missionarissen die minstens een generatie na hun dood en vaak nog later werden opgeschreven door mensen die er zelf niet bij waren geweest en het van horen zeggen hadden. Die heiligenlevens zijn dikwijls gekleurd in het voordeel van de hoofdpersoon. Daar moeten we het mee doen. Een zo'n heilige missionaris is de Fries Liudger (circa 742-809), man van het eerste uur, met een gedegen priesteropleiding, eerst in Utrecht en later in York.

HET ALLEREERSTE BEGIN

In 786 ontving de edele vrouwe Meinswith de missionaris Liudger op haar hofstede te Helwerd, de heilige wierde bij Usquert. Zij nodigde hem en zijn volgelingen uit voor een drinkgelag, zoals edele Friezen dat deden met gasten van verre, en bood hun onderdak voor de nacht. Zij liet ook een zanger komen, de blinde Bernlef. Deze stond bij de zijnen in hoog aanzien omdat hij een vriendelijk man was en omdat hij de heldendaden van het voorgeslacht en de oorlogen van de Friese koningen

WALBURGPERS

WALBURGPERS

voortreffelijk wist te bezingen. Bernlef leed echter al drie jaar zozeer aan blindheid, dat er zelfs geen licht of een laatste stukje zicht in zijn ogen was overgebleven. Liudger keek hem vriendelijk aan en vroeg hem of hij penitentie wilde ontvangen. Dat wilde Bernlef graag, waarop Liudger hem vroeg de volgende ochtend terug te komen. Die volgende ochtend, nadat Bernlef had gebiecht, tekende Liudger de ogen van de blinde met het teken van het Kruis. Hij hield hem zijn hand voor en vroeg: 'Zie je ook iets?' Enthousiast antwoordde Bernlef dat hij Liudgers hand kon zien. Waarop Liudger zei: 'Spreek dan dank uit aan de almachtige God.'

Hiermee beantwoordde Liudger zijn gastvrouw op passende wijze door te getuigen van de grote daden van zíjn Koning. Vervolgens reden Liudger en Bernlef samen naar Usquert, terwijl zij spraken over het ware geloof en de verschillende aangelegenheden van de ziel. In Usquert liet Liudger Bernlef in de kapel bidden en God dankzeggen. Zo werd de zanger niet alleen van zijn fysieke, maar ook van zijn geestelijke blindheid genezen. Voortaan zou hij de 'heldenliederen' van het christendom zingen, de psalmen, die Liudger hem zou leren bij elke gelegenheid dat zij elkaar ontmoetten. Het verhaal over de edele vrouwe Meinswith, die dit alles in gang zette, staat daarmee aan het begin van het geleefde geloof in de Friese landen.[1]

Deze gebeurtenis is beschreven door Altfrid, een oomzegger van Liudger, enige decennia na diens dood. Hij deed dit in een apart wonderverhaal aan het einde van het heiligenleven dat hij over Liudger had geschreven. Eerst had hij over diens leven en zijn familie in Nifterlake in de Vechtstreek verteld en gememoreerd hoe Liudger als klein jongetje altijd boekjes maakte van boomschors. Liudger voelde blijkbaar al jong aan dat het christendom en het boek bij elkaar hoorden en dat je boekjes met je moeder deelde.[2] Zijn vader zorgde ervoor dat hij een schoolopleiding kreeg en bracht hem daarvoor naar abt Gregorius in Utrecht. Vervolgens zou Liudger zijn scholing voortzetten bij Alcuin, hoofd van de kathedraalschool in York en later de grote geleerde aan het hof van Karel de Grote. Over Liudgers werk als missionaris is Altfried verbazingwekkend kort. Liudger legde zich toe op de prediking van 'het geloof in de ware en ondeelbare Drie-eenheid' – over de vorm en inhoud van dat geloof rept hij met geen woord. Liudger stichtte kerken en trok door hem opgeleide priesters aan. Hij stichtte rond 800 het klooster Werden bij Essen en werd in 805 tot eerste bisschop van Münster gewijd.

Altfried beschreef het kersteningsproces van de Friezen terugkijkend vanuit een negende-eeuws perspectief. Door de episode te Helwerd in een wonderverhaal apart te zetten, lijkt hij het tot een soort oorsprongsverhaal te kneden over de komst van het christendom naar de Friezen. We kunnen er een poging in zien om de sociale en religieuze identiteit van de Friezen te determineren. De episode doet denken aan de *Heliand*, het Oudsaksische heldenepos over Christus de Heiland, dat volgens sommigen in Liudgers omgeving was gedicht in de eerste decennia van de negende eeuw. In de ontvangst op Helwerd zien we een soortgelijk drinkgelag beschreven als bij de bruiloft te Kana: 'Drie nachten later ging de leidsman der volken [Jezus dus] naar Galilealand, waar hij op een gastmaal was genodigd, hij de gebo-

De ontmoeting van Liudger en Bernlef. Miniatuur circa 1100.

Liudger geeft een zelfgemaakt boekje aan zijn moeder. Miniatuur circa 1100.